

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА  
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

**О. М. ДЗИГОВСЬКИЙ**

# **АРХЕОЛОГІЯ БУДЖАКА**

*МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ*

*з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)  
рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія»*

ОДЕСА  
ОНУ  
2021

УДК 904(477.74) (076)

**О. М. Дзиговський** – доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова.

**Рецензенти:**

**О. В. Сминтина** – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;

**О. Б. Шевченко** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано вченою радою  
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.  
Протокол № 6 від 24 червня 2020 р.

**Дзиговський О. М.**

Археологія Буджака : метод. рекомендації з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спец. 032 «Історія та археологія» / **О. М. Дзиговський**. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. – 30 с.

Видання містить методичні рекомендації з курсу «Археологія Буджака». спеціальності 032 «Історія та археологія». Призначено для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, а також археологів та фахівців з охорони культурної спадщини.

**УДК 904(477.74) (076)**

© Дзиговський О. М., 2021  
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

## ЗМІСТ

|                                                |    |
|------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                     | 4  |
| ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ.....               | 7  |
| ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ..... | 13 |
| НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ.....             | 16 |

## **ВСТУП**

Курс «Археологія Буджака» належить до числа дисциплін за вибором здобувача третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія».

Курс читається у першому семестрі першого року навчання аспірантів. Для опанування курсу програмою передбачено 3 кредити ECTS, що становить 90 академічних годин. Курс складається з 4-х змістових модулів та передбачає 1 заліковий модуль. Форма підсумкового контролю знань аспірантів – залік.

**Предметом** вивчення навчальної дисципліни «Археологія Буджака» є вивчення старожитностей населення степового межиріччя Дністра та Пруту і Дністра та Дунаю, котре мешкало на даній території, починаючи з кам'яного віку і завершуючи епохою Київської Русі.

**Метою курсу** «Археологія Буджака» є сформувати у аспірантів знання стосовно старожитностей, що були досліджені на території степового межиріччя Дністра та Пруту і Дністра та Дунаю у процесі багаторічних археологічних досліджень та довести їм абсолютну правомірність використовувати матеріали даних старожитностей як основу для вивчення матеріальної культури давнього населення Буджака, різноманітних аспектів життєдіяльності племен і народів далекого минулого цієї території, а також використовувати ретельний аналіз конкретних артефактів для подальших історичних реконструкцій і узагальнень.

**Завданнями курсу є:**

- вивчення основних етапів заселення території України людиною взагалі та Буджака, зокрема;
- характеристика провідних археологічних культур, що були розповсюджені тут в епоху енеоліту – бронзи;
- ознайомлення з пам'ятками кіммерійців, скіфів, сарматів, пізніх скіфів;
- висвітлення проблеми грецької колонізації Нижнього Подністров'я;

- характеристика ранньосередньовічних старожитностей даної території;
- ознайомлення з давньоруськими пам'ятками Буджака.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

а) Загальних:

- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

б) Інструментальних:

- здатність представляти результати наукових досліджень у вигляді звітів, доповідей на симпозіумах, наукових публікацій з використанням сучасних інформаційних технологій.

в) Фахових загальних:

- здатність формулювати наукову проблему, робочі гіпотези досліджуваної проблеми, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики;

- вміння використовувати спеціальний інструментарій, необхідний для вивчення, аналізу та інтерпретації документів та інших джерел з історії окремих періодів та регіонів;

- орієнтуватися в основних етапах розвитку історичної науки з метою визначення місця історичних досліджень в генеральному руслі сучасної науки.

г) Фахових спеціальних:

- здатність опанувати загальними знаннями відносно методології, інструментарію та питань широких діахронічних, тематичних та просторових перспектив світової історії від стародавніх цивілізацій до сучасності;

- орієнтуватися в основних наукових підходах щодо студіювання професійних субкультур, а також в теорії та практиці дослідницьких стратегій.

**Очікувані результати навчання.** У результаті вивчення навчальної дисципліни «Археологія Буджака» аспірант повинен

*знати:*

- археологічні культури Буджака епохи палеоліту, мезоліту та неоліту;
- археологічні культури Буджака енеолітичного часу;
- археологічні культури епохи бронзи;
- історію ранніх кочовиків Буджака;
- особливості грецької колонізації Нижнього Подністров'я;
- історію кочовиків Буджака раннього середньовіччя;
- археологічні культури Буджака раннього середньовіччя;
- давньоруську історію Буджака.

*вміти:*

- встановлювати інформаційну цінність джерел шляхом порівняльного аналізу з іншими джерелами;
- представляти підсумки виконаної роботи у вигляді звітів, доповідей, наукових публікацій з використанням сучасних технологій;
- кваліфіковано відображати результати наукових досліджень у наукових статтях, опублікованих як у фахових вітчизняних виданнях, так і у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз;
- аналізувати історіографічні праці, виявляючи дискусійні та мало досліджені питання;
- формулювати робочі гіпотези досліджуваної проблеми з метою розширення і поглиблення стану наукових досліджень в обраній сфері;
- знання методологічних принципів та методів історичного та археологічного дослідження;
- визначати рівень об'єктивності фактологічної основи минулих подій в різних видах джерел, оцінювати достовірність та репрезентативність джерельної інформації;
- коментувати, анотувати, редагувати тексти і документи у відповідності до критичних вимог історичної та археологічної дисциплін; рецензувати наукові праці та реферувати певні розділи синтетичних творів;

- застосувати комплексний підхід до наукового дослідження в галузі загально-історичних та спеціальних історичних дисциплін сучасними методами;
- визначати методологічні принципи та методи історичного та археологічного дослідження, використовуючи міждисциплінарні підходи;
- орієнтуватися в еволюції інтерпретацій історії політичної думки в західній та вітчизняній історіографії, використовувати у власних дослідженнях сучасні підходи до вивчення історії політичної думки;
- орієнтуватися в основних напрямках джерелознавчого аналізу та теоретичних підходах до вивчення суспільства і його підсистем; розуміти інформативність археологічних джерел та основні принципи відображення соціальних структур в матеріальній культурі.

## **ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ**

### **Змістовий модуль 1. Вступ**

#### **Тема 1. Предмет та завдання курсу**

Загальна характеристика Буджака як історико-культурної області. Географічне положення. Рельєф, гідрографічна сітка. Природні умови. Клімат. Рослинний (флора) та тваринний (фауна) світи Буджака.

### **Змістовий модуль 2. Епохи каменю та енеоліту-бронзи**

#### **Тема 2. Старожитності кам'яного віку та епохи енеоліту-бронзи**

*Час заселення Буджака людиною.* Критерії археологічної періодизації кам'яного віку. Техніка обробки каменю та її еволюція. Виникнення техніки обробки каменю. Техніка двобічної обробки. Підкорення вогню. Найдавніші пам'ятки на території України та проблема заселення її людиною. Загальна характеристика

палеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток Буджака. Пізньопалеолітичні місцезнаходження Козацьке, Новоселиця 1, Когильник. Мезолітичні старожитності: Білгород-Дністровський район – Нова Царичанка, Широке; Саратський район – стоянка Білолісся; Татарбунарський район – стоянки Білолісся – Сліди, Борисівка, Трапівка; Кілійський район – стоянки Червоний Яр, Василівка, Мирне; Болградський район – поселення Залізничне.

*Мідно-кам'яний вік.* Перше знайомство людини з міддю. Добування та обробка міді. Спосіб холодного кування, відкриття способу плавлення міді. Перші знаряддя з міді. Поширення мотичного землеробства і пастушого скотарства. Початок переходу до орного землеробства. Поява розписної кераміки. Винайдення колеса, поява гарби. Кінь – верхова тварина. Прядіння та ткацтво. Загальна характеристика археологічних культур Буджака мідно-кам'яного віку. Старожитності трипільської культури (Ренійський район), гумельницької культури (локальний варіант Болград – Алдень) (Болградський, Ізмаїльський, Ренійський райони), скелянської культури (Ізмаїльський район), квітнянської культури (Болградський, Ренійський, Арцизький, Татарбунарський райони), нижньомихайлівської (Арцизький, Татарбунарський райони) та усатівської (Болградський, Татарбунарський райони) культур.

*Епоха бронзи.* Відкриття бронзи, технологія мідно-бронзового лиття. Становлення металургії та гірничої справи. Особливості історичного розвитку в бронзовому віці. Широке запровадження у виробництво металевих знарядь та його наслідки. Скарби металевих виробів. Перехід до кочового скотарства. Загальна характеристика археологічних культур Буджака епохи бронзи. Пам'ятки ямної культури. Поховання (Болградський, Ізмаїльський, Арцизький, Татарбунарський, Саратський, Білгород-Дністровський райони), знахідки дерев'яних колес (Болградський, Ізмаїльський, Арцизький, Татарбунарський райони), знахідки антропоморфних stel (Болградський, Кілійський, Арцизький, Татарбунарський райони); пам'ятки катакомбної культури (Болградський, Кілійський, Арцизький, Саратський і Татарбунарський райони); пам'ятки



культури багатопружкової кераміки. Бородинський скарб. Старожитності сабатинівської (Болградський, Арцизький, Татарбунарський райони) та білозерської культур (Болградський, Ренійський, Татарбунарський райони).

### **Змістовий модуль 3. Ранній залізний вік**

#### **Тема 3. Кіммерійці, скіфи, фракійці сармати, пізні скіфи та античні старожитності**

Поняття про залізний вік. Перевага заліза перед усіма іншими металами. Поява перших залізних виробів у Старому Світі. Найраніші залізні речі у Східній Європі. Початок раннього залізного віку на території України. Технологія видобування заліза з руди (сиродутний спосіб). Будова горна. Ковальська техніка. Значення металургії для розвитку економіки, суспільного життя і культури людства. Археологічні пам'ятки ранніх кочовиків Буджака. Загальна характеристика.

*Кіммерійські старожитності.* Письмові джерела. Поховальні пам'ятки кіммерійців. Поховання простих кіммерійських воїнів та пастухів у Болградському, Ренійському, Татарбунарському, Саратському і Білгород-Дністровському районах. Поховання знатного кіммерійського воїна в кургані поблизу села Холмське Арцизького району. Курганний могильник кіммерійської воєнної аристократії поблизу села Суворово Ізмаїльського району.

*Скіфські старожитності.* Письмові джерела. Археологічні джерела. Скіфо-персидська війна. Початок війни. Основні події війни. Фінал воєнного походу персів проти скіфів. Короткий і довгий маршрути просування військ Дарія Гістаспа по території Скіфії. Поховальні пам'ятки скіфів. Найраніші скіфські поховання Буджака (кінець VII – початок VI ст. до н. е., с. Городнє Болградського району). Поховання скіфів другої половини VI – третьої чверті V ст. до н. е. у Болградському (с. Червоноармійське), Кілійському (села Помазани та Червоний Яр), Арцизькому (м. Арциз) районах. Скіфські поховання IV – III ст. до н. е. Пам'ятки скіфського монументального мистецтва (с. Виноградівка, Болградський район).

*Сарматські старожитності.* Свідощтва античної письмової традиції про сарматів. Археологічні джерела. «Скарби» спорядження вершника або «дивні комплекси» (с. Весела Долина Тарутинського району; с. Семенівка Білгород-Дністровського району). Поховальні пам'ятки. Основні та впускні поховання сарматів: Білгород-Дністровський (с. Семенівка, с. Турлаки), Татарбунарський (с. Білолісся, с. Глибоке), Арцизький (с. Холмське), Ренійський (с. Плавні) райони. Поховання знатної сарматки в кургані біля с. Михайлівка, Саратський район. Сарматські могильники останньої третини II – першої половини III ст. н. е.: Болградський (с. Василівка), Арцизький (с. Холмське) і Білгород-Дністровський (с. Широке) райони. Найпізніші сарматські могильники Буджака другої половини III – IV ст. н. е. (Болградський та Ренійський райони).

*Старожитності фракійського населення Буджака.* Городище біля с. Новосільське Ренійського району, городище біля села Ново-Некрасівка Ізмайльського району. Могильник епохи середнього гальштату біля села Орловка Ренійського району. Гето-дакійська фортеця на «Кам'яній Горі».

*Нижнє Подністров'я у системі античних старожитностей Північного Причорномор'я.* Грецька колонізація та її причини. Античні міста Північного Причорномор'я. Економіка грецьких міст Північного Причорномор'я. Планування та влаштування міст. Культура та релігія. Взаємовідносини та взаємовпливи греків і місцевого населення в усіх сферах життя. Давньогрецька Тіра. Заснування міста давніми греками. Офіуса і Тіра. Еллінський період розвитку Тіри (кінець VI – середина I ст. до н. е.). Економічні, політичні та культурні зв'язки поліса з давньогрецькими центрами Середземномор'я та Північного Причорномор'я. Римський період розвитку Тіри (середина I ст. до н. е. – 70-і роки IV ст. н. е.). Тіра у складі римської провінції Нижня Мезія. Римський гарнізон в Тірі.

*Пізні скіфи Нижнього Подністров'я.* Причини появи пізніх скіфів на даній території. Поселення та могильники пізніх скіфів.

Характеристика матеріальної культури та поховального обряду пізньоскіфського населення Буджака.

## **Змістовий модуль 4. Ранньосередньовічна та давньоруська археологія**

### **Тема 4. Германське, тюркське та давньоруське населення Буджака**

*Епоха Великого переселення народів.* Загальна характеристика. Основні етапи. Черняхівські старожитності. Археологічні джерела. Поселення та могильники черняхівської культури межиріччя Дністра та Дунаю. Особливості черняхівських поселень. Характеристика черняхівських могильників. Письмові джерела про готів. Тервінги чи грейтунги Буджака?

*Гунські старожитності.* Письмові джерела про гунів. Археологічні джерела. Поховальні пам'ятки. Поховання знатного гунського воїна в кургані поблизу села Червоноармійське, Болградського району.

*Пам'ятки балкано-дунайської культури епохи Першого Болгарського царства VIII – X ст. (Ренійський, Болградський та Ізмаїльський райони).*

*Старожитності печенігів та половців.* Письмові джерела. Археологічні джерела. Поховальні пам'ятки печенігів та половців Буджака.

Середньовічний Білгород-Дністровський.

## **ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**

### **Заняття 1. Предмет та завдання курсу**

Дати характеристику Буджака як окремої історико-культурної області.

Охарактеризувати географічне положення Буджака. Рельєф, річки, озера. Природні умови. Клімат та рослинність.

## Література

Агульников С., Булгар С. История родного края: Буджак. Гагаузия. Древнейшая история Буджака : учебное пособие. – Комрат – Кишинев, 2014.

Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины : книга для чтения. – Одеса : Смил, 2014.

Гудкова А. В., Охотников С. Б., Субботин Л. В., Черняков И. Т. Археологические памятники Одесской области : справочник. – Одесса : Ренийская типография, 1991.

Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013.

### **Заняття 2.** Старожитності кам'яного віку та епохи енеоліту-бронзи

Час заселення Буджака людиною.

Дати характеристику енеолітичних старожитностей Буджака.

Дати характеристику старожитностей епохи бронзи Буджака.

## Література

Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К. : Наукова думка, 1990.

Ванчугов В. П., Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья. – К. : Наукова думка, 1992.

Давня історія України. Том 1: Первісне суспільство. – К. : Наук. думка, 1997.

Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. – 2011. – № 1. – С. 8, 13-149, 319-332.

Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса : 2000. – С. 7- 20.

Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. – К. : Наукова думка, 1983

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. – К. : Наукова думка, 1985.

### **Заняття 3.** Кіммерійці, скіфи, фракійці сармати, пізні скіфи та античні старожитності

Становлення кочівництва.

Охарактеризувати кіммерійські старожитності Буджака.

Охарактеризувати скіфські старожитності Буджака.

Охарактеризувати старожитності фракійського населення Буджака.

Нижнє Подністров'я у системі античних старожитностей Північного Причорномор'я.

Охарактеризувати сарматські та пізньоскіфські старожитності Буджака.

#### Література:

Давня історія України. Том 2: Скіфо-антична доба. – К. : Наук. думка, 1998.

Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013.

Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одесса : Гермес, 2003.

Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. – Симферополь : 2007.

Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. – К. : Наукова думка, 1985.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин : Изд-во университета Марии Кюри-Скадовской, 2001.

Островерхов А. С., Редина Е. Ф. Скифские древности // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 371-418.

**Заняття 4.** Германське, тюркське та давньоруське населення Буджака

Епоха Великого переселення народів. Загальна характеристика. Основні етапи.

Дати характеристику черняхівських та гунських старожитностей Буджака.

Дати характеристику поселень балкано-дунайської культури Буджака.

Дати характеристику печенізьких та половецьких старожитностей Буджака.

Дати характеристику середньовічного Білгорода-Дністровського.

## Література

Давня історія України. Том 3: Слов'яно-руська доба. – К. : Наук. думка, 1998.

Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013.

Богуславский Г. С. Белгород – Акджа Керман – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 757-791.

Добролюбский А. . Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К. : Наукова думка, 1986.

Добролюбський А. О., Смирнов І. О. Кочівники південного заходу України в X – XVII ст. – Київ – Миколаїв : «Іліон», 2011.

Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV вв.). – К. : Наукова думка, 1986.

## ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ

*До ЗМ 1. Вступ*

*До теми 1.* Предмет та завдання курсу.

Дати характеристику Буджака як окремої історико-культурної області. Охарактеризувати географічне положення Буджака. Рельєф, річки, озера. Природні умови. Клімат та рослинність.

*До ЗМ 2. Епохи каменя та енеоліту-бронзи*

*До теми 2.* Старожитності кам'яного віку та епохи енеоліту-бронзи

Час заселення Буджака людиною. Характеристика палеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток.

Дати характеристику енеолітичних старожитностей Буджака: пам'яток трипільської, гумельницької (локальний варіант Болград – Алдень), скелянської, квітнянської, нижньомихайлівської, усатівської культур.

Дати характеристику старожитностей епохи бронзи Буджака: пам'яток ямної, катакомбної, сабатинівської, білозерської культур; культури багатопружкової кераміки.

*До ЗМ 3. Ранній залізний вік*

*До теми 3. Кіммерійці, скіфи, фракійці сармати, пізні скіфи та античні старожитності*

Становлення кочівництва. Археологічні пам'ятки ранніх кочовиків Буджака. Загальна характеристика.

Охарактеризувати кіммерійські старожитності Буджака: поховання простих воїнів і пастухів; поховання знаті і воєнної аристократії.

Охарактеризувати скіфські старожитності Буджака: найраніші скіфські поховання Буджака кінця VII – початку VI ст. до н. е.; поховання скіфів другої половини VI – третьої чверті V ст. до н. е.; скіфські поховання IV – III ст. до н. е.

Описати основні події скіфо-персидської війни. Навести короткий і довгий маршрути просування військ Дарія Гістаспа по території Скіфії.

Охарактеризувати старожитності фракійського населення Буджака: городище біля с. Новосільське Ренійського району; городище біля села Ново-Некрасівка Ізмаїльського району; могильник епохи середнього гальштату та гето-дакійська фортеця на «Кам'яній Горі» біля села Орловка Ренійського району.

Нижнє Подністров'я у системі античних старожитностей Північного Причорномор'я. Давньогрецька Тіра. Заснування міста давніми греками. Офіуса і Тіра. Еллінський період розвитку Тіри (кінець VI – середина I ст. до н. е.). Економічні, політичні та культурні зв'язки поліса з давньогрецькими центрами Середземномор'я та Північного Причорномор'я. Римський період розвитку Тіри (середина I ст. до н. е. – 70-і роки IV ст. н. е.). Тіра у складі римської провінції Нижня Мезія. Римський гарнізон в Тірі.

Охарактеризувати сарматські старожитності Буджака: «скарби» спорядження вершника або «дивні комплекси»; основні та впускні поховання сарматів; сарматські могильники останньої третини II – першої половини III ст. н. е.; сарматські стійбища; найпізніші сарматські могильники.

Пізні скіфи Нижнього Подністров'я. Причини появи пізніх скіфів на даній території. Поселення та могильники пізніх скіфів. Характеристика матеріальної культури та поховального обряду пізньоскіфського населення Буджака.

*До ЗМ 4. Ранньосередньовічна та давньоруська археологія*

*До теми 4. Германське, тюркське та давньоруське населення Буджака*

Епоха Великого переселення народів. Загальна характеристика. Основні етапи.

Дати аналіз інформації писемних джерел про готів у Нижньому Подунав'ї.

Дати характеристику черняхівських старожитностей Буджака: поселення черняхівської культури та їх особливості; могильники черняхівської культури та їх особливості.

Дати характеристику гунських старожитностей Буджака: впускні поховання гунських воїнів.

Дати характеристику поселень балкано-дунайської культури Буджака.

Дати характеристику печенізьких старожитностей Буджака: поховальні пам'ятки печенігів.

Дати характеристику половецьких старожитностей Буджака: поховальні пам'ятки половців.

Дати характеристику середньовічного Білгорода-Дністровського.

## **НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ**

### **Методи навчання**

Беручи до уваги специфіку освітньо-наукової програми Історія та археологія у процесі ознайомлення аспірантів з навчальними матеріалами курсу «Археологія Буджака» будуть використані словесні (розповідь-пояснення, бесіда, проблемна лекція); наочні



(ілюстрація, демонстрація); пояснювально-ілюстративні; репродуктивні; проблемного викладу, частково-пошукові методи.

## **Методи контролю знань аспірантів**

### **Виконання поточних тестових завдань за змістовими модулями**

*Приклади тестових завдань:*

1. Якого походження назва Буджак і що вона означає у перекладі:
  - а) рівнина
  - б) степ
  - в) кут
2. До якого періоду належать найраніші пам'ятки епохи каменю на території Буджака:
  - а) ранній палеоліт
  - б) середній палеоліт
  - в) пізній палеоліт
3. Поселенські комплекси кам'яного віку іменуються:
  - а) городища
  - б) стоянки
  - в) селища
4. Найповніше вивченою мезолітичною пам'яткою у Буджаку є поселення:
  - а) поблизу с. Широке Білгород-Дністровського району
  - б) поблизу с. Мирне Кілійського району
  - в) поблизу с. Білолісся Татарбунарського району
5. Для кераміки якого з етапів розвитку трипільської культури є характерним прокреслений орнамент:
  - а) Трипілья В
  - б) Трипілья С
  - в) Трипілья А

6. З яким регіоном Східної Європи пов'язане виникнення культури Гумельниця:

- а) Північні Балкани
- б) Прибалтика
- в) Лівобережна Україна

7. У яких районах Буджака зосереджені пам'ятки культури Гумельниця:

- а) придунайських
- б) центрі Буджака
- в) придністровських

8. Пам'ятки скелянської культури відомі у Буджаку в:

- а) Ізмаїльському районі
- б) Татарбунарському районі
- в) Білгород-Дністровському районі

9. Яка важлива інновація в поховальному ритуалі з'являється у носіїв квітнянської або нижньомихайлівської культур:

- а) звичай кремації померлих
- б) зведення курганних насипів
- в) покладення у могилу різноманітного начиння

10. Масові знахідки дерев'яних колес відомі в похованнях:

- а) нижньомихайлівської культури
- б) усатівської культури
- в) ямної культури

11. Оригінальні кістяні пряжки є характерною особливістю складу начиння поховань:

- а) ямної культури
- б) катакомбної культури
- в) культури багатопружкової кераміки

12. Використання каменю у домобудівництві характерно для поселень населення:

- а) культури багатопружкової кераміки

- б) сабатинівської культури
- в) білозерської культури

13. Який з могильників білозерської культури Буджака є найбільш значимим у соціальному плані:

- а) біля села Василівка Болградського району
- б) біля села Плавні Ренійського району
- в) біля села Кочковате Татарбунарського району

14. Який античний автор вперше згадує кіммерійців:

- а) Гомер
- б) Страбон
- в) Геродот

15. Де знаходиться могила царів кіммерійських, про яку повідомляє Геродот:

- а) у пониззі Дністра
- б) у пониззі Дунаю
- в) в центральній частині Буджака

16. Яка орієнтировка переважає в кіммерійських похованнях Буджака:

- а) південна
- б) східна та західна
- в) північна

17. Який стиль є характерним для декоративно-прикладного мистецтва кіммерійців взагалі і Буджака, зокрема:

- а) звіриний
- б) поліхромний
- в) геометричний

18. Найраніші скіфські пам'ятки Буджака датуються:

- а) другою половиною VII ст. до н. е.
- б) кінцем VII – початком VI ст. до н. е.
- в) VI ст. до н. е.

19. Найчисленнішу групу скіфських старожитностей Буджака складають:

- а) скіфські пам'ятки VI ст. до н. е.
- б) скіфські пам'ятки VI – V ст. до н. е.
- в) скіфські пам'ятки IV – III ст. до н. е.

20. Так званий звіриний стиль є найбільш притаманним:

- а) скіфській культурі
- б) сарматській культурі
- в) пізньоскіфській культурі
- г) черняхівській культурі

21. Пам'ятку скіфського монументального мистецтва кінця VI – початку V ст. до н. е. у Буджаку знайдено:

- а) біля села Широке Білгород-Дністровського району
- б) біля села Борисівка Татарбунарського району
- в) біля села Виноградівка Болградського району

22. Скіфо-персидська війна мала місце у:

- а) 525-520 рр. до н. е.
- б) 515-512 рр. до н. е.
- в) 505-500 рр. до н. е.

23. «Скарби» III-II ст. до н. е. були залишені у Північно-Західному Причорномор'ї:

- а) скіфами
- б) сарматами
- в) кельтами

24. Захоронення знатної сарматки з численним і багатим поховальним начинням виявлено у Буджаку:

- а) в Ізмаїльському районі
- б) в Арцизькому районі
- в) у Саратовському районі

25. Римська фортеця поблизу сучасного с. Орловка на Нижньому Дунаї була заснована:

- а) в останній третині I ст. н. е.
- б) на початку II ст. н. е.
- в) у середині II ст. н. е.

26. Війська якого з перерахованих римських легіонів розміщувалися у фортеці поблизу сучасного с. Орловка:

- а) XXI Хижак
- б) V Македонський
- в) III Фракійський

27. Для черняхівських могильників Північно-Західного Причорномор'я взагалі і Буджака, зокрема, найхарактернішим обрядом є:

- а) кремація
- б) інгумація
- в) біритуалізм

28. Захоронення знатного гунського воїна з багатим поховальним начинням виявлено у Буджаку:

- а) у Болградському районі
- б) у Татарбунарському районі
- в) у Білгород-Дністровському районі

### **Виконання ІНДЗ та завдань для самостійної роботи**

| № з/п | Назва теми/ види завдань                                                                                        |
|-------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1     | Предмет та завдання курсу / виконання ІНДЗ [2]                                                                  |
| 2     | Старожитності епохи енеоліту-бронзи / підготовка до лекції [1], виконання ІНДЗ [2]                              |
| 3     | Кіммерійці, скіфи, сармати, пізні скіфи та античні старожитності / підготовка до лекції [1], виконання ІНДЗ [2] |
| 4     | Германське, тюркське та слов'янське населення Буджака / підготовка до лекції [1], виконання ІНДЗ [2]            |

До самостійної роботи входить:

- [1] – підготовка до лекцій, практичних, семінарських, лабораторних занять;
- [2] – виконання індивідуального навчально-дослідного завдання

## **Питання для контролю самостійної роботи аспірантів у ході підсумкового контролю знань**

1. Характеристика Буджака як окремої історико-культурної області.
2. Географічне положення Буджака та його природні умови.
3. Загальна характеристика епохи каменю.
4. Час заселення України людиною.
5. Час заселення Буджака людиною.
6. Пізньопалеолітичні пам'ятки Буджака.
7. Мезолітичне поселення Мирне.
8. Мезолітичне поселення Залізничне.
9. «Неолітична революція».
10. Неолітичні пам'ятки Буджака.
11. Загальна характеристика енеолітичної епохи.
12. Культура Болград – Алдень.
13. Пам'ятки скелянської культури.
14. Пам'ятки квітнянської культури.
15. Пам'ятки нижньомихайлівської культури.
16. Пам'ятки усатівської культури.
17. Загальна характеристика епохи бронзи.
18. Сучасна періодизація епохи бронзи.
19. Періодизація епохи бронзи Буджака.
20. Старожитності ямної культури Буджака.
21. Поховальні комплекси ямної культури з дерев'яними колесами.
22. Поховальні комплекси ямної культури з антропоморфними стелами.
23. Пам'ятки катакомбної культури.
24. Старожитності культури багатопружкової кераміки.
25. Старожитності сабатинівської культури.
26. Могильники білозерської культури Буджака
27. Загальна характеристика епохи раннього залізного віку.
28. Основні етапи становлення кочівництва.

29. Кіммерійська проблема та її основні аспекти.
30. Поховальні пам'ятки кіммерійців Буджака.
31. Кіммерійський могильник поблизу села Суворово Ізмаїльського району.
32. Час появи скіфів у Північному Причорномор'ї за даними письмових та археологічних джерел.
33. Поховальні пам'ятки скіфів другої половини VI – третьої чверті V ст. до н. е. у Буджаку.
34. Скіфські пам'ятки IV – III ст. до н. е.
35. Скіфо-персидська війна, її причини та наслідки.
36. Основні події скіфо-персидської війни.
37. Короткий маршрут походу Дарія I у Скіфію.
38. Довгий маршрут походу Дарія I у Скіфію.
39. Фракійські старожитності Буджака.
40. Нижнє Подністров'я у системі античних старожитностей Північного Причорномор'я.
41. Тіра кінця VI – середини I ст. до н. е.
42. Тіра римського часу.
43. Римський гарнізон у Тірі.
44. Час появи сарматів у Північному Причорномор'ї.
45. Утворення Європейської Сарматії.
46. «Скарби» спорядження вершника або «дивні комплекси».
47. Одиначні основні та впускні сарматські комплекси Буджака I ст. до н. е. – середини II ст. н. е.
48. Поховання знатної сарматки біля села Михайлівка Саратовського району.
49. Курганні сарматські могильники Буджака II – першої половини III ст. н. е.
50. Ґрунтові сарматські могильники Буджака II – першої половини III ст. н. е.
51. Найпізніші сарматські могильники Буджака.
52. Пізньоскіфські старожитності Нижнього Подністров'я.
53. Епоха Великого переселення народів. Загальна характеристика.

54. Письмові джерела про готів Нижнього Подунав'я.
55. Черняхівські поселення Буджака.
56. Черняхівські могильники Буджака.
57. Письмові джерела про гунів.
58. Гунські старожитності Буджака.
59. Поховання знатного гунського воїна в кургані поблизу села Кубей Болградського району.
60. Пам'ятки балкано-дунайської культури у Буджаку.
61. Пам'ятки печенігів Буджака.
62. Половецькі старожитності Буджака.
63. Середньовічний Білгород-Дністровський.

## **Рекомендована література**

### **Основна**

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця С. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія : навчальний посібник. – К. : «Стародавній світ», 2012.
2. Агульников С., Булгар С. История родного края: Буджак. Гагаузия. Древнейшая история Буджака : учебное пособие. – Комрат – Кишинев, 2014.
3. Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология. – К. : Наукова думка, 1985.
4. Археология Украинской ССР. Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология. – К. : Наукова думка, 1986.
5. Археология Украинской ССР. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. – К. : Наукова думка, 1986.
6. Археологія України : навчальний посібник / за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005.
7. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины : книга для чтения. – Одеса : Смил, 2014.
8. Великая Скифия : учебное пособие. – Запорожье, 2002.
9. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підручник. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008.
10. Гудкова А. В., Охотников С. Б., Субботин Л. В., Черняков И. Т. Археологические памятники Одесской области : справочник. – Одесса : Ренийская типография, 1991.



11. Давня історія України. Книга 1 : навчальний посібник / П. П. Толочко (керівник авт. кол.). – К. : Либідь, 1994.
12. Давня історія України. Книга 2 : навчальний посібник / П. П. Толочко (керівник авт. кол.). – К. : Либідь, 1995.
13. Давня історія України. Том 1: Первісне суспільство. – К. : Наук. думка, 1997.
14. Давня історія України. Том 2: Скіфо-антична доба. – К. : Наук. думка, 1998.
15. Давня історія України. Том 2: Слов'яно-руська доба. – К. : Наук. думка, 1998.
16. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013.
17. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. – К. : Либідь, 1992.

#### Додаткова

1. Агбунов М. В. Скифия. – Одесса, 2004.
2. Агульников С. М., Бруяко И. В., Кожокару В. М., Субботин А. В. Поселение гетов V в. до Р.Х. у с. Ново-Некрасовка на Нижнем Дунае // Старожтності Степового Причорномор'я і Криму. – Вип. XI. – С. 10-11. – Запорожье, 2004.
3. Агульников С., Бруяко И., Кожокару В. Золотая гривна из окрестностей городища Новосельское на Нижнем Дунае // Revista arheologică. – 2006. – Vol. II. – Nr. 1-2. – С. 78-89.
4. Алексеева И. Л., Охотников С. Б., Редина Е. Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. – IV в. н. э.). – Тирасполь, 1997. – С. 48-55.
5. Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI – начале I вв. до н. е. – Запорожье, 1995.
6. Богуславский Г. С. Белгород – Акджа Керман – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 757-791.
7. Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Орловское городище в памятниках нумизматики // Stratum plus. – 2001-2002. – № 6. – С. 171-182.
8. Бруяко И. В. Киммерийцы, фракийцы и могильник Стойкань // Revista arheologică. – 2005. – Vol. I. – Nr. 2. – С. 202-211.
9. Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе X – V вв. до н.э. – Кишинев, 2005.

10. Бруяко И. В. Очерк истории скифов Северо-Западного Причерноморья // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 369-373.
11. Бруяко И. В., Ярошевич Ю. И. Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае. – Одесса, 2001.
12. Бруяко И. В., Дзиговский А. Н. Городище Картал (римский кастель у с. Орловка) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Смил, 2013. – С. 543-553.
13. Булатович С. А. Денежное обращение в междуречье Нижнего Дуная – Нижнего Днестра в античное время // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 727-756.
14. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К. : Наукова думка, 1990.
15. Ванчугов В. П., Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья. – К. : Наукова думка, 1992.
16. Ванчугов В. П., Иванова С. В. Бронзовый век Северо-Западного Причерноморья (историко-археологический очерк) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 335-342.
17. Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев : Штиинца, 1990.
18. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная в I – IV вв. н. э. – К. : Наукова думка, 1984.
19. Гудкова А. В. I – IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) // Stratum plus. – 1999. – № 4. – С. 235-404.
20. Гудкова А. В. Германцы в степях Причерноморья в первой половине I тыс. н.э. // Древнее Причерноморье. – Одеса, 2011. – Вып. 9. – С. 124-130.
21. Гудкова А. В. Черняховская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 658-695.
22. Дзиговський О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса : Гермес, 2000.
23. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одесса : Гермес, 2003.
24. Дзиговский А. Н. Из истории Буджака последней трети IV в. н.э. // Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко. – Киев : КИТ, 2012. – С. 439-448.
25. Дзиговский А. Н. Сарматы // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 597-630.

26. Дзиговский А. Н. Царство Фарзоя: полвека спустя // Древнее Причерноморье. – Одеса, 2016. – Вып. XI. – С. 180-188.
27. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). – Одесса : Гермес, 2000.
28. Дзиговский А. Н., Сапожников И. В. Древние оборонительные сооружения переправы через Дунай у озера Картал // Археологія і давня історія України. – 2018. – Вип. 1 (26). – С. 175-187.
29. Добролюбский А. О. Тайны причерноморских курганов. – Одесса, 1988.
30. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К. : Наукова думка, 1986.
31. Добролюбський А. О., Смирнов І. О. Кочівники південного заходу України в в X – XVII ст. – Київ – Миколаїв : «Іліон», 2011.
32. Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. – Симферополь, 2007.
33. Карышковский П. О., Клейман И. . Древний город Тира. – К. : Наукова думка, 1985.
34. Каришковський П. О., Кожокару В. М. Сліди римського укріплення на південно-східному узбережжі оз. Картал // Археологія південного заходу України. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 100-102.
35. Кожокару В. М. Ещё раз о древних оборонительных сооружениях на территории Бессарабии // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса : Фаворит, 2008. – С. 153-159.
36. Кожокару В. М. Раскопки оборонительного сооружения городища Новосельское в 2006 г. // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XV. – С. 69-70.
37. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV вв.). – К. : Наукова думка, 1986.
38. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Т. 1. Греческие писатели. – Санкт-Петербург, 1893.
39. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Т. 2. Латинские писатели. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1.
40. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Т. 2. – Латинские писатели. – Санкт-Петербург, 1906. – Вып. 2.
41. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин : Изд-во университета Марии Кюри-Скадовской, 2001.

42. Малюкевич А. Е. Позднескифская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 644-657.
43. Овидий. Скорбные Элегии. Письма с Понта. – М., 1982.
44. Островерхов А. С., Редина Е. Ф. Скифские древности // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 371-418.
45. Петренко В. Г. Усатовская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 163-210.
46. Редина Е. Ф. Погребальный обряд скифов Днестро-Дунайских степей // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 25-34.
47. Росохацкий А. А. О выделении группы памятников черняховской культуры типа Беленькое // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. – Белгород-Днестровский, 1995. – С. 47-49.
48. Самойлова Т. Л. Тира в VI – I вв. до н. э. – К. : Наукова думка, 1988.
49. Самойлова Т. Л. Тира // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 450-492.
50. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. – 2011. – № 1. – С. 8, 13-149, 319-332.
51. Сапожников И. В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 2011. – Вып. 12. – С. 206-236.
52. Сапожников И. В. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии // Tyragetia (s.n.). – 2013. – VII [XXII]. – 1. – С. 345-354.
53. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – Санкт-Петербург, 2010.
54. Сон Н. А. Тира римского времени. – К. : Наукова думка, 1993. – 155 с.
55. Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2000. – С. 7-20.
56. Станко В. Н. Наш край у давні часи // Історія Одеси. – Одеса, 2004. – С. 11-32.
57. Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. – К. : Наукова думка, 1983.
58. Субботин Л. В., Островерхов А. С., Охотников С. Б., Редина Е. Ф. Скифские древности Днестро-Дунайского междуречья. – К. : Препринт, 1992.
59. Субботин Л. В., Островерхов А. С., Дзиговский А. Н. Археологические древности Буджака. Курганы восточного побережья озера Сасык. – Одесса, 1995.

60. Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. – Одесса, 1998.
61. Субботин Л. В. Предистория села Городнего (Чийшии) и его округа по археологическим данным // Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. – Одесса, 2003. – С. 40-117.
62. Субботин Л. В. Островерхов А. С. Изучение курганных памятников Северо-Западного Причерноморья // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 707-713.
63. Фокеев М. М. Памятники типа Этулия // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса : Смил, 2013. – С. 631-643.
64. Чаплыгина Н. А. Население Днестровско-Карпатских земель и Рим в I – начале III вв. н. э. – Кишинев : Штиинца, 1990.
65. Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тельнов Н. П. Курганы Буджакской степи. – Кишинев : Штиинца, 1990.
66. Черненко Е. В. Скифо-персидская война. – К. : Наукова думка, 1984.
67. Черняков И. Т. Киммерийские курганы у с. Суворово на Измаильщине // Скифы и сарматы. – К. : Наукова думка, 1976.
68. Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. – К. : Наукова думка, 1985.
69. Щукин М. Б. На рубеже эр (историко-археологический очерк). – Санкт-Петербург : Фарн, 1994.
70. Щукин М. Б., Бейлекчи В. В. Римская дорога у с. Новосельское // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. Материалы докладов II международной конференции. 10-14 октября 1994 г. – Тирасполь, Приднестровский государственный корпоративный университет им. Т. Г. Шевченко, 1994. – С. 254-257.

### **Електронні інформаційні ресурси**

У ході опрацювання курсу «Археологія Буджака» аспіранти мають змогу користуватися ресурсами:

- кафедри археології та етнології України факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;
- лабораторії археології та етнографії Степової України факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
- Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова;
- Одеської національної наукової бібліотеки;
- Одеського археологічного музею НАН України;
- НАН України

Навчальне видання

**ДЗИГОВСЬКИЙ** Олександр Миколайович

# АРХЕОЛОГІЯ БУДЖАКА

*МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ*

*з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)  
рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія»*

*В авторській редакції*

Підп. до друку 14.06.2021. Формат 60х84/16  
Ум.-друк. арк. 1,74. Тираж 11 пр.  
Зам. № 2269.

Видавець і виготовлювач

**Одеський національний університет імені І. І. Мечникова**  
**Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.**

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12  
Тел.: (048)723 28 39. E-mail: [druk@onu.edu.ua](mailto:druk@onu.edu.ua)

-